

KAPITOLY Z AXIOLÓGIE (I)

VLADIMÍR BROŽÍK

1. Úvod

Naliehavá potreba orientovať sa vo svete premenlivých hodnôt vyvolala vlnu záujmu o axiologickú problematiku. Avšak spôsob, akým sa ešte aj dnes celkom bežne axiologické otázky formulujú, prezrádza, že axiológia ešte nedokázala vstúpiť do povedomia ľudí ako skutočná teória. Poplatnosť tradičnému uvažovaniu o tom, „čo má byť“, sa snúbi s naivným presvedčením, že „to, čo je“, netreba ani tak skúmať, ako skôr súdiť. S tým potom, prirodzene, súvisí i viera v existenciu absolútnych noriem, ktoré sa ponúkajú ako nástroj takého súdu a viera v možnosť tieto normy formulovať pokiaľ len dobrá vôľa stačí.

Nebývale rýchly pohyb hodnôt, ktorý rúca tradičné opory ľudskej sebadôvery, avšak neúprosne odhaľuje iluzívnosť týchto predstáv. Len čo sa potom naša pozornosť sústreďí na zdanlivo známu, ale čoraz nepokojnejšiu skutočnosť, ukáže sa, že axiologické skúmanie môže byť oveľa užitočnejšie, ako sa bežne predpokladá. Axiologický rozbor môže veľmi seriózne prispieť k odpovedi na otázku, aký je priestor, v ktorom žijeme a sprostredkovane objasniť mnohé z toho, čo nazývame spoločenským bytím. Analýzou hodnotových polí možno preniknúť hlboko do štruktúry vzťahov sociálnych organizmov k predmetnej skutočnosti, čo je napokon jedna z mnohých ciest k poznaniu človeka. Inou takou cestou je skúmanie hodnotových postojov subjektu a okolností, ktoré súvisia s hodnotovou voľbou. Teoretická analýza noriem ponúka okrem iného aj možnosť oceniť novým spôsobom úlohu ideológií i svetového názoru individua a prispieť k riešeniu problematiky zmyslu života i otázok sociálnej hygieny a sociálnej psychológie. Taktó orientovaná axiológia by mohla napokon byť užitočná aj teórii výchovy, nehovoriac už vôbec o tom, že sa priam ponúka ako jedno z teoretických východísk poznávania podstaty kultúrnych javov a tým aj ako teoretický predpoklad kultúrnej politiky a pod.

Axiológia sa však musí stať vedou, ak chce tieto možnosti aspoň sčasti premeniť na skutok. Jej doterajšie, hoci aj krátke dejiny prinášajú už dostatok poučení, ktoré sú záväzné pre každý pokus o ďalší pokrok v tejto oblasti. Je to predovšetkým poznanie, že hodnoty sú podmienené človekom, že sú späté s jeho existenciou, že *iba pre človeka a iba človekom je skutočnosť hodnotná*. Dôkazom nad iné presvedčivým je tu fakt, že hodnoty sa menia s plynutím času tak, ako sa mení človek, ako sa vyvíjajú jeho bytostné sily i formy vedomia, v ktorých si tento vývoj uvedomuje.

Druhým postulátom, ktorý treba rešpektovať, je *neredukovateľná premenlivosť aktuálnych hodnotení*, pretože každá spoločenská skupina i každý jednotlivец hodnotí osobitným spôsobom, ktorý závisí od jeho názorovej a tým aj bytostnej situácie a ktorý je premenlivý v čase práve tak ako táto situácia.

Prvý postulát obracia pozornosť axiológie na konajúci subjekt, druhý postulát na subjekt hodnotiaci. Axiologická problematika sa takto rozpadá na dve relatívne samostatné oblasti, z ktorých prvá sa zaoberá genézou hodnôt a druhá procesom ich aktuálnej realizácie. Tieto dve roviny axiologickej problematiky rozlišoval už Marx, keď upozorňoval, že každá hodnota je spredmetnením ľudskej aktivity, ale aj predmetom ľudských potrieb.

Tieto dve tváre hodnoty musí rešpektovať aj marxistická axiológia a nepokúšať sa o násilné zjednodušovanie tejto problematiky, lebo každý podobný pokus viedol v minulosti vždy buď k vulgárno-materialistickým, buď subjektívne idealistickým záverom.

Polemika s vulgárne materialistickým stotožňovaním hodnôt s vlastnosťami objektov tak isto ako polemika s objektívne idealistickým ponímaním hodnôt ako hypostazovaných entít už dnes pôsobí ako vylamovanie otvorených dverí; je však stále naliehavejšia potreba vyrovnáť sa kriticky so subjektívne idealistickými koncepciami. Pokúsime sa o to tým, že vstúpime do hodnotovej problematiky spôsobom, ktorý každý z nás dôverne pozná z každodenného života a ktorý môže aj bez hlbšieho teoretického rozboru naznačiť základné otázky axiologickej problematiky.

Hodnoty sa nám totiž vyjavujú, hodnoty prežívame a o hodnotách vypovedáme, vďaka hodnotiacemu aktu. Iba vďaka hodnoteniu a iba v hodnotení je nám to či ono krásne, dobré, progresívne, vznešené, sväté, užitočné či spravodlivé. Preto sa skutočnosť javí ako hodnotná iba tomu, kto je schopný ju takto interpretovať. Právom sa tvrdí, že nie je nič krásne človeku, ktorý nemá zmysel pre krásu a podobne možno dokázať, že nič nie je progresívne tomu, kto nemá zmysel pre progres a nič sväté tomu, kto necíti nábožensky. Tak isto sa oprávnené traduje, že čistému je všetko čisté, lebo človek, ktorý nemá zmysel pre záporné etické hodnoty, nevie „nájsť“ tieto hodnoty ani v sebe, ani vo svojom prostredí. A tak závidíme dieťaťu, ale nevieme závidieť tomu, kto je zbavený súdnosti, lebo hodnoty sú spôsobom ľudskej existencie a zmysel pre hodnoty je schopnosťou uvedomiť si a prežiť túto ľudskú existenciu, nech je už akákoľvek. Sme odsúdení na hodnotenie, ak chceme žiť ľudský život, ak sa chceme realizovať a ak chceme sami seba v tejto realizácii prekonávať.

Vieme, že každý človek nemá rovnaký „zmysel“ alebo „cit“ pre hodnoty, ktorým nie je vrodená schopnosť, ale sústava noriem, ktorú si človek osvojuje a tvorí ako sociálna bytosť. Práve táto sociálna podmienenosť je príčinou diferencovanosti noriem, ktoré ako subjektívne predstavy o tom, čo je hodnotné, sú výsledkom sebauvedomenia diferencovaných subjektov, či už ide o rozlične situované sociálne skupiny, alebo o jednotlivých príslušníkov týchto skupín. Hladný aj sýty sa pozerajú na svet tými istými očami, ale hodnotia ho normami, ktoré si vzájomne protirečia. Sýty nielen že neverí hladnému, ale obidvaja prestanú veriť sami sebe, len čo sa ich situácia zmení; hladný sa trvale nasýti a sýty začne hladovať. V takom prípade sa človeku včerajšia norma stáva kurióznou spomienkou, súčasťou skúsenosti, ktorá môže modifikovať jeho aktuálne normy, ale ktorá nemôže zrušiť ich platnosť.

Častá frekvencia pojmov „zmysel“ a „cit“ v súvislosti s hodnotením je sprievádzaný javom predstáv o emocionálnej podstate hodnotenia. Často sa hovorí dokonca o emocionálnom vnímaní hodnôt, ktoré má byť porovnateľné s rozumovým poznávaním predmetnej skutočnosti. Funkcia hodnotových noriem je však zásadne odlišná od funkcií zmyslových receptorov. Hodnotenie nie je porovnateľné s vnímaním, lebo v každom hodnotení sa už poznaná skutočnosť porovnáva s normou

a konfrontuje sa s ňou nielen preto, aby sme mohli konštatovať prítomnosť hodnoty, ale najmä preto, aby sme na základe normy vyniesli súd, aby sme k hodnotovej skutočnosti zaujali súhlasný alebo odmietavý postoj. Hodnotenie je takto sekundárne k poznaniu, nie je však iba reakciou na poznané, ale je špecifickou akciou subjektu, ktorý k poznanému zaujíma hodnotiaci postoj. Táto akcia sama potom významne podmieňuje poznávací proces, ale o tom až neskôršie.

Postoj k hodnotám je nezriedka sprevádzaný silným emocionálnym afektom, ktorý je niekedy dokonca účelom hodnotenia, keď chceme hodnotením vyvolať príjemné emócie. Emocionálny afekt sa však dostavuje aj vtedy, keď bezprostredne reagujeme na známe hodnotové významy, a nie je div, že tento fakt sa často uvádza na podporu tvrdenia o existencii hodnôt iba prostredníctvom zážitku.

Keď uvažujeme týmto spôsobom o hodnotách, zhromažďujeme nevdojak argumenty pre subjektivistický výklad axiologickej problematiky. Norma ako forma sebauvedomenia človeka sa zdá vzorcom, ktorý vtlača hodnotovú pečať skutočnosti, ktorý skutočnosť robí hodnotou tým, že ju ceňuje. Znamená to, že hodnoty sú produktom hodnotenia? Tvrдили sme predsa v zhode so skúsenosťou, že niet krásy ani dobra bez noriem, že iba vďaka norme sa to či ono stáva spravodlivým alebo oportunistickým. Znamená to, že sa musíme vrátiť ku skeptickému krédu „hodnoty nejestvujú, ale platia“? Doteraz uvedené argumenty by o tom svedčili.

Avšak aj objektívnu platnosť hodnôt možno privádzať do pochybnosti, keď uvážime, že každé hodnotenie je voľbou svojho druhu. Subjekt predsa volí vhodnú normu spomedzi mnohých, rozhoduje sa, či v danom prípade uplatní normu etickú či politickú, úžitkovú či estetickú. V závislosti od tejto voľby sa mu hodnotový objekt stáva etickým, politickým, úžitkovým či estetickým, alebo ak použije viac noriem naraz, stáva sa tým aj oným súčasne. Platnosť hodnoty je takto podmienená voľbou normy, pričom voľba normy závisí od aktuálneho záujmu subjektu, ktorý sa touto voľbou presadzuje.

Táto reťaz subjektívnych determinánt hodnotenia vedie napokon k názoru, že hodnoty sú iba ozvenami našich záujmov a potrieb. Toto stanovisko možno podporiť najmä poukazom na fakt, že hodnotné je vždy iba to, čo je žiadúce a žiadúce je to, čo sa nedostáva. Nenasýtená potreba je teda tým žriedlom, ktoré zdobí skutočnosť rosou vzácnosti a peľom výnimočnosti. Nie sú potom hodnoty vlastne iba predstavami o tom, čo by malo byť, nie sú totožné s normami? O čom vlastne vypovedajú hodnotové súdy, ak nie o normách, záujmoch a potrebách?

Opierajúc sa o každodennú skúsenosť, môžeme však v uvedených úvahách ísť ešte ďalej a poukázať na prípady, keď to, čo nazývame hodnotou, nie je ani premietnutím našich potrieb do skutočnosti, ani výsledkom hodnotovej voľby, ale, naopak, je produktom ľubovôle, ktorá nemá objektívne záväzné determinanty. Nehodnotíme človeka aj podľa toho, či sa správa tak, ako to žiadajú spoločenské pravidlá, konvečná etiketa? Nehodnotíme ho aj podľa toho, ako sa oblieka? A predsa prítom vieme, že v každom kraji je iný mrav, že to, čím sa v jednej krajine manifestuje dôstojnosť, je v inej krajine komické, že prejav, ktorým si v jednej krajine muž uctieva ženu, môže v inej krajine ženu zneuctiť atď. Prečo platia tieto „predpisy“ a prečo im zodpovedajúce konanie považujeme za hodnotné? Nejde tu iba o konvenciu, nie sú hodnoty iba produktom a predmetom spoločenskej hry? Veď kolkokrát to, čo sa ešte včera tešilo pozornosti, v umení, v politike, v spoločenskom živote, je dnes prekonané, zaostalé, a rovnakej pozornosti sa tešia prejavy a konania priam opačné! Móda nie je iba záležitosťou odievania a nemožno poprieť, že každá módna novinka je hodnotovo funkčná.

Každá z uvedených otázok predstavuje jeden samostatný problém a ani jednu z nich nemožno odmietnuť ako nepodstatnú. Môžeme však pokračovať vo vyratúvaní otázok, ktoré predchádzajúcim protirečia a stavať tak argument proti argumentu.

Skutočnosť sa javí ako súbor určitých hodnôt iba tomu, ako disponuje súborom príslušných noriem a kto je preto schopný hodnotiť eticky, esteticky, politicky atď. To však znamená, že objekty, ktoré nehodnotíme, sú bez akejkoľvek hodnoty? Je snáď rodičovská láska, ktorú si dieťa nevedomuje, hodnotovo indiferentná. Je umelecké dielo hodnotné iba preto, že má obdivovateľov? Takými obdivovateľmi sú predsa aj snobi, ktorí sa koria aj fiktívnym hodnotám. A čo nás vlastne oprávňuje tvrdiť, že tá-ktorá hodnota nie je skutočná, ale fiktívna?

Hodnotový svet každého subjektu je osobitý tak, ako sú osobité jeho normy. Napriek tomu však jestvujú javy, ktoré nemožno nehodnotiť a ktorých hodnota je evidentná pre všetkých. Je to tak iba preto, že medzi hodnotiacimi subjektmi jestvuje názorová jednota, alebo je táto názorová jednota podmienená tým, že sú tieto subjekty v podstate rovnako bytostne situované?

S tým súvisí aj otázka záväznosti sociálnych, spoločenských skupinových noriem. Táto záväznosť je neodškriepiteľná a nezriedka bola dôvodom na neoprávnené hypostazovanie týchto noriem ako ideálnych entít. Ale nejde iba o normy; mnohé hodnotovo evidentné objekty hodnotia všetci, aj keď každý inak. Je napríklad sociálna revolúcia evidentne hodnotná preto, lebo ju všetci hodnotia, alebo ju všetci hodnotia preto, lebo je evidentne hodnotná?

Je pravda, že nezriedka hodnotíme preto, aby sme dosiahli príjemný emocionálny afekt. Prečo sme však nútení hodnotiť aj tam, kde tento afekt je priam opačný, kde nás hodnotenie deprimuje? Čo je to, čo nás núti v tomto prípade hodnotiť a čo sa vnucuje našej pozornosti s naliehavosťou, proti ktorej niet dovolania?

Aj podmienenosť voľby normy aktuálnym záujmom subjektu je obmedzená nielen daným stavom noriem, ale aj okolnosťami, ktoré od subjektu nezávisia. Smrť blízkeho človeka si vynucuje pri hodnotení celkom určité normy — je tragická bez ohľadu na naše priania. Ak napriek tomu hodnotí túto udalosť niekto inak, nazdávame sa, že ide buď o neadekvátnu voľbu normy, buď o verejné vyznanie sa z faktu, že postihnutý nebol hodnotiacemu skutočne blízky. Čo nás k tomu oprávňuje?

Objekt, ktorý už nie je predmetom mojich nasýtených potrieb, nepocitujem ako hodnotný. Je však pritom naozaj zbavený akejkoľvek hodnoty? V okamihu, keď pocit nasýtenosti mizne, objekt sa znovu zhodnocuje — alebo sa takto iba znovu aktualizuje jeho latentná hodnota? Nejestvujú aj také hodnoty, ktoré ostávajú subjektu skryté, vďaka obmedzenosti alebo nasýtenosti jeho potrieb?

Hodnotovo funkčné sú aj javy, ktoré označujeme za módné. Nečrtajú sa však na pozadí tohto nevypočítateľného módného pohybu aj zložitejšie axiologické procesy? Nepresvedčili sme sa už nespočetnekrát, že módnny pohyb iba prekrýva skrytý vývoj hodnôt, ktorý vývoj má svoju vlastnú logiku, či už je to v umení, v morálke či v politike.

Nemožno obísť otázku, čo je to, čo sa takto vyvíja, čo je predmetom hodnotenia, čo vlastne našimi normami hodnotíme, čo je to, čo prebúdza náš záujem a uspokojuje naše potreby.

Otázky tohto druhu logicky smerujú k uznaniu objektívnej existencie predmetu hodnotenia. Avšak nielen otázky, aj naše praktické potreby k nemu smerujú. Každý pokus o postihnutie zákonitosti vývoja tej-ktorej hodnotovej oblasti predpokladá v tej či onej forme objektívnu existenciu hodnôt. Inak by sa totiž nielen dejiny

umenia, ale aj politické, kultúrne dejiny museli obmedziť na opisy hodnotiacich postojov individuí a akúkoľvek kritiku hodnôt by bolo nevyhnutné nahradiť sociológiou diváka či občana.

Bolo by však chybou, v axiológii už takmer tradičnou, keby sme sa jednoducho rozhodli pre jedno z dvoch riešení, ktoré obidve protirečivé skupiny otázok ponúkajú. Otázky totiž prezrádzajú ešte ďalšie skutočnosti, ktoré axiológia zvyčajne nerešpektovala. Je to predovšetkým mnohoznačnosť, a preto aj vágnosť termínu hodnota. Keď hovoríme o etických, politických či akýchkoľvek iných hodnotách, hovoríme o niečom inom, ako keď sa pýtame na objektívny predpoklad, na predmet hodnotenia, ktorý sa nám prizmou normy vyjadruje ako etický či politický fenomén. A keď uvažujeme o pravidlách spoločenského správania, o etike, a keď sledujeme móдне výkyvy, ktorým tieto pravidlá často podliehajú, uvažujeme vlastne o sémantických kódoch, ktorými dešifrujeme určité situácie a určité činy ako znaky hodnôt. V tomto prípade máme do činenia s kontamináciou axiologických a semiotických hľadísk, ktorých osobitosť axiológia doteraz zvyčajne nerešpektovala.

Máme pred sebou až tri rôzne fakty, ku ktorým vzťahujeme pojem hodnoty. Po prvé, je to sám *predmet hodnotenia*, to, čo je hodnotené a čo aj mimo hodnotiaci proces jestvuje ako latentný objektívny predpoklad hodnotenia, po druhé, je to *aktuálny fenomén hodnoty*, ktorý zvykneme označovať prívlastkami „etický“, „estetický“, „politický“ a pod. v závislosti od použitej normy, a po tretie, je to *hodnotový význam znaku*, t. j. udalosti, činu alebo objektu, ktorý bol subjektívnou normou povýšený na znakový nástroj a ktorému bol touto normou imputovaný príslušný význam.

Pri pokusoch o koncipovanie marxistickej axiológie musíme preto veľmi uvážlivo rešpektovať osobitosť rôznych rovín axiologickej problematiky a pokúsiť sa diferencovať to, čo na prvý pohľad splýva.

(Pokračovanie)